

H E D E R M O R I S

Tri sestre

Prevela
Žermen Filipović

■ Laguna ■

Naslov originala

Heather Morris

THREE SISTERS

Copyright © Heather Morris, 2021

Translation Copyright © 2022 za srpsko izdanje, LAGUNA

Originally published in the English language as Three Sisters in the UK by Bonnier Zaffre, an imprint of Bonnier Books UK Limited, London.

The moral rights of the Author have been asserted.

Fotografije ljubaznošću arhiva porodica Meler/Ravek/
Lahav-Lang/Gutman

Sva prava pridržana.

Ovo je književno delo zasnovano na ličnim uspomnama Livije Ravek i Magde Gutman, i svedočenjima žrtava Holokausta Cibi Lang, Livije i Zigija Raveka pohranjenim u Fondaciji Šoa, te dnevniku Magde Gutman. Učinjen je svaki napor da se činjenice provere u dostupnoj dokumentaciji. Međutim, mnogi slučajevi, imena, mesta i događaji plod su autorkine mašte.

Cibi, z"l – Magda – Livija

*Hvala vam za snagu i nadu koje ste sačuvale
u najmračnijem času u istoriji – da biste stvorile život u
novoj zemlji s voljenim porodicama i sve nas inspirisale.*

Miška, z"l – Jicko, z"l – Zigi, z"l

*Vi imate sopstvene priče o tome kako ste preživeli. Imate sopstvene
priče o hrabrosti, nadi, ljubavi i gubitku porodice.*

*Imali ste ljubav triju neverovatnih žena
i porodica koje ste stvorili.*

*Karol (Kari), Josef (Josi) – Haja, Judit (Diti) –
Oded (Odi), Dorit*

*Odrasli ste slušajući priče svojih roditelja.
Bogatiji ste za njihovu izdržljivost, otpornost, hrabrost i zalaganje
da podele svoju prošlost, da niko od nas nikada ne ZABORAVI.*

*Rendi, Ronit, Pem, Josi, Josef,
Ješaj, Amijad, Hagit – Noa, Anat – Ajala, Amir,
Arijela – Danijel, Rut, Boaz – Lior, Noga,
Pnina, Galil, Edan, Eli, Hagar, Din, Manor, Alon, Jasmin,
Šira, Tamar – Karmel, Albi – Majan – Doron, Ofir,
Maor – Rafael, Ilan – Romi
I BUDUĆI NARAŠTAJI*

Nota bene: z"l je dodato uz imena u znak poštovanja i sećanja
na one koji su preminuli. To je skraćenica za izraz
zichrono livracha / zichronah livracha – neka je
blagosloveno sećanje
na njega/nju.

Prvi deo
Obećanje

PROLOG

**Vranov na Topljoj, Slovačka
Jun 1929.**

Tri sestre, Cibi, Magda i Livi, sede zbijene ukруг sa svojim ocem u malom dvorištu njihove kuće. Žbun oleandra koji se njihova majka toliko trudila da vrati u život neutešno je oklembešen u jednom uglu male bašte.

Livi, najmlađa, kojoj je tri godine, skače na noge: nije joj u prirodi da miruje.

„Livi, molim te, hoćeš li sestici?“, kaže joj Cibi. Sa svojih sedam godina, ona je najstarija od tri sestre i njena je odgovornost da ih izgrdi kad se loše ponašaju. „Znaš da otac želi da razgovara sa nama.“

„Ne“, izjavljuje trogodišnja Livi i nastavlja da skakuće oko njih koji sede i u prolazu svakog potapše po glavi. Magda, srednja sestra, kojoj je pet godina, suvom grančicom iz žbuna oleandra crta zamišljene figure po zemlji. Toplo je, sunčano, letnje popodne. Zadnja vrata su otvorena, prizivaju vrućinu, a u baštu šalju slatki miris tek ispečenog hleba. Dva prozora, od kojih jedan gleda u kuhinju, a drugi u malu spavaću sobu koju porodica deli, doživela su i bolje dane. Komadići sljuštene boje razbacani su po tlu: zima je ostavila trag na kućici. Baštenska vrata tresnu pod naletom vetra. Zasun je polomljen; još nešto što otac treba da popravi.

„Dođi ovamo, mačkice. Hoćeš li mi sestiti na koleno?“ otac poziva Livi.

Jedno je kad ti starija sestra kaže da uradiš nešto; ali kad to otac zamoli, i to tako milo, sasvim je drugo. Livi mu se baci u krilo i mlatarajući rukom udari ga po glavi. Nije ni svesna bola koji je nanela svojim postupkom.

„Jesi li dobro, oče?“, brine Magda primetivši grimasu na njegovom licu kad je zabacio glavu. Prstima prelazi niz njegov obraz obrastao kratkom bradom.

„Jesam, dušo. Sasvim dobro. Imam svoje devojčice uza se – šta bi više otac mogao da traži?“

„Rekao si da želiš da razgovaraš s nama?“ Cibi, uvek nestrpljiva, prelazi na suštinu ovog malog „sastanka“.

Menahem Meler gleda u oči svojih lepih kćerki. Potpuno su bezbrižne, nedotaknute surovom stvarnošću života izvan njihove slatke kućice. Surovom stvarnošću koju je Menahem proživio i s kojom i dalje živi. Metak koji ga nije ubio u Velikom ratu i dalje mu je u vratu, i sada, dvanaest godina kasnije, pretili da će ga dotući.

Vatrena Cibi, žilava Cibi... Menahem je pogladi po kosi. Onog dana kada se rodila, objavila je svetu da mu je bolje da se pripazi – stigla je i teško onome ko joj se nađe na putu. Njene zelene oči imaju običaj da postanu vatrenožute kad je temperament nadvlada.

A Magda, lepa, nežna Magda, kako je tako brzo napunila pet godina? On se brine da će ona zbog svoje blage prirode biti ranjiva i da će je drugi koristiti. Njene krupne plave oči gledaju ga i oseća njenu ljubav, njeno razumevanje njegovog nesigurnog zdravstvenog stanja. On u njoj vidi zrelost što prevazilazi njene godine, saosećanje koje je nasledila od majke i bake, i snažnu želju da brine o drugima.

Livi prestaje da se vrpolti dok se Menahem igra njenom mekom, kovrdžavom kosom. Već ju je opisao njihovoj majci kao neobuzdanu, onu koja će živeti u skladu sa svojom neukrotivom

prirodom, ali slamaće se poput mladice ako je saterana u čošak. Njene prodorne plave oči i sitna građa podsećaju ga na srnu, koju je lako preplašiti i koja je uvek spremna da odjuri.

Sutra će ga operisati da bi mu iz vrata uklonili zalutali metak. Zašto taj metak jednostavno ne može da ostane tamo gde jeste? Beskrajno se molio da dobije više vremena sa svojim devojkicama. On mora da ih vodi u odraslo doba, da prisustvuje njihovim venčanjima, zagrlj unuke. Operacija je rizična, a ako ne preživi, ovo mu je možda poslednji dan koji provodi s njima. Ako je tako, koliko god užasno bilo razmišljati o tome po ovom veličanstvenom sunčanom danu, sada mora da traži od svojih devojčica ono što je naumio.

„Dakle, oče, šta želiš da nam kažeš?“, podstiče ga Cibi.

„Cibi, Magda, znate li šta je obećanje?“, pita polako. Potrebno mu je da ovo shvate ozbiljno.

Magda odmahuje glavom: „Ne.“

„Mislim da znam“, kaže Cibi. „To je kada dvoje ljudi čuvaju tajnu, zar ne?“

Menahem se nasmeši. Cibi će uvek pokušati, to je ono što najviše voli kod nje. „Blizu si, draga moja, ali obećanje može podrazumevati i više od dvoje ljudi. Želim da ovo obećanje obaveže vas tri. Livi neće razumeti, pa morate da joj o tome govorite dok ne shvati.“

„Ja ne razumem, oče“, ubacuje se Magda. „Ništa mi nije jasno.“

„Vrlo je jednostavno, Magda.“ Menahem se nasmeši. Ne postoji ništa što mu pruža toliko zadovoljstva kao razgovor sa devojkicama. Nešto ga zaboli u grudima; mora da upamti ovaj trenutak, ovaj sunčani dan, krupne oči svoje tri kćerke. „Želim da obećate meni i jedna drugoj da ćete se uvek brinuti o svojim sestrama. Da ćete uvek biti podrška jedna drugoj bez obzira na sve. Da nećete dozvoliti da vas išta razdvoji. Da li razumete?“

Magda i Cibi klimnu glavom, a Cibi, odjednom ozbiljna, pita: „Razumem, oče, ali zašto bi neko hteo da nas razdvoji?“

„Ne kažem da hoće, samo želim da mi obećate da ćete se, ako neko pokuša da vas razdvoji, setiti o čemu smo danas ovde razgovarali i učiniti sve što je u vašoj moći da se to ne dogodi. Vas tri ste zajedno jače, to nikada ne smete zaboraviti.“ Menahemu se slama glas, pa se nakašlje.

Cibi i Magda se zgladaju. Livi gleda jednu sestru, pa drugu, pa oca, znajući da je dogovoreno nešto ozbiljno, ali nema pojma šta to znači.

„Obećavam, oče“, kaže Magda.

„Cibi?“, pita Menahem.

„I ja obećavam, oče. Obećavam da ću se brinuti o svojim sestrama – neću nikome dozvoliti da ih povredi, to znaš.“

„Da, znam, draga moja Cibi. Ovo obećanje će postati pakt samo između vas tri i nikog drugog. Hoćeš li Livi reći za ovaj pakt kad bude dovoljno stara da razume?“

Cibi uhvati Livino lice u ruke i podiže joj glavu da je pogleda u oči. „Livi, reci: 'Obećavam.' Reci: 'Obećavam.'“

Livi pažljivo posmatra sestru. Cibi klima glavom, ohrabrujući je da izgovori reč.

„Obecavam“, izgovara Livi.

„Sada reci ocu, reci ocu: 'Obećavam'“, upućuje je Cibi.

Livi se okrene ka ocu, oči joj svetlucaju, kikut u grlu preti da eksplodira, toplina njegovog osmeha topi joj malo srce. „Obecavam, oče. Livi obecava.“

Privlačeci svoje devojčice na grudi, pogleda preko Cibine glave i nasmeši se još jednoj devojci u svom životu, majci svojih kćerki, koja stoji na vratima kuće, a suze joj blistaju na obrazima.

Menahem ima previše da izgubi; mora da preživi.

POGLAVLJE 1

Vranov na Topljoj Mart 1942.

„**M**olim vas, recite mi da će joj biti dobro, tako sam zabrinuta za nju“, govori uznemirena Haja dok doktor pregleda njenu sedamnaestogodišnju kćerku.

Magda se danima bori sa groznicom.

„Da, gospođo Meler, Magdi će biti dobro“, uverava je doktor Kisel.

U maloj spavaćoj sobi dva su kreveta: jedan u kojem Haja spava sa svojom najmlađom, Livi, i drugi, koji Magda deli sa njihovom starijom sestrom Cibi, kada je Cibi kod kuće. Veliki ormar zauzima jedan zid, zatrpan malim, ličnim stvarima četiri žene ove kuće. Na počasnom mestu: bočica za parfem od brušenog stakla sa raspršivačem, smaragdnozelenom uzicom i kićankom, a pored nje zrnasta fotografija. Naočit muškarac sedi na jednostavnoj stolici, dvogodišnje dete mu na jednom kolenu, nešto starija devojčica na drugom. Još jedna devojčica, najstarija, stoji njemu sleva. Zdesna mu je majka devojčicâ, a ruka joj počiva na muževljevom ramenu. Majka i kćerke odevene su u bele haljine od čipke i zajedno su idealna porodica, ili su barem bili.

Kada je Menahem Meler umro na operacionom stolu – metak je konačno uklonjen, ali je pacijent izgubio previše krvi

da bi preživeo – Haja je ostala udovica, a devojčice bez oca. Jicak, Hajin otac i deda sestara, uselio se u kućicu da pomogne sve što može, a Hajin brat Ivan živi u kući preko puta njihove.

Haja nije sama uprkos tome kako se oseća.

U spavaćoj sobi su navučene teške zavese i Magdi, drhtavoj, grozničavoj, uskraćuju blistavo prolećno sunce koje sada proviruje iznad karniše.

„Možemo li da razgovaramo u drugoj sobi?“ Doktor Kisel uzima Haju za ruku.

Livi, prekrštenih nogu na drugom krevetu, gleda kako Haja stavlja još jedan vlažni ubrus na Magdino čelo.

„Ostani sa sestrom?“, zamoli je majka, a Livi potvrdno klimne glavom.

Kad odrasli napuste sobu, Livi priđe sestrinom krevetu i legne pored nje, pa znoj s Magdinog lica briše suvom flanelskom krpicom.

„Bićeš dobro, Magda. Neću dozvoliti da ti se nešto dogodi.“

Magda se prisili da se osmehne. „To ja treba da kažem. Ja sam tvoja starija sestra, ja brinem o *tebi*.“

„Onda ozdravi.“

Haja i doktor Kisel pređu onih nekoliko koraka od spavaće sobe do glavne prostorije u maloj kući. Ulazna vrata se otvaraju pravo u ovu udobnu dnevnu sobu iza koje je kuhinjica.

Jicak, deda devojaka, stoji i pere ruke nad sudoperom. Iz dvorišta je na obući uneo strugotinu koja se vidi u tragovima, a još više je ima na izbledelom plavom filcu koji prekriva pod. Trgnuvši se, okrene se i pod poprskava vodom. „Šta se dešava?“ , pita.

„Jicače, drago mi je da si ovde, dođi i sedi s nama.“

Haja se sa strahom u očima brzo okrene ka mladom lekaru. Doktor Kisel se smeši i vodi je do kuhinjske stolice, a drugu odmiče od malog stola da Jicak sedne.

„Je li joj jako loše?“ , pita Jicak.

„Biće ona dobro. To je groznica, ništa od čega zdrava mlada devojka ne može da se oporavi za neko vreme.“

„Pa šta je onda *ovo*?“ Haja maše rukom između doktora i sebe same.

Doktor Kisel pronalazi još jednu stolicu i sedne. „Ne želim da vas uplaši ono što ću vam reći.“

Haja samo klimne glavom, sada očajnički želi da joj kaže šta treba da kaže. Godine od izbijanja rata su je promenile: nekad glatko čelo sada joj je naborano, a mršava je toliko da joj haljine vise kao na vešalici.

„Šta je posredi, čoveče?“, pita odlučno Jicak. Zbog odgovornosti koju ima prema svojoj kćerki i unukama ostario je više nego što zaista ima godina, i nema vremena za tajne.

„Želim da primim Magdu u bolnicu...“

„Šta? Upravo ste rekli da će joj biti bolje!“, eksploDIRA Haja. Ustaje i hvata se za sto da se pridrži.

Doktor Kisel podiže ruku da je ućutka. „Ne zato što je bolesna. Postoji još jedan razlog zbog kojeg želim da Magdu odvedem u bolnicu, i ako hoćete da saslušate, objasniću vam.“

„O čemu, zaboga, prićaš?“, kaže Jicak. „Reci već jednom.“

„GospoĐo Meler, Jicaće, ćujem glasine, strašne glasine – govore o mladim Jevrejima, devojkama i mladićima, koje odvođe iz Slovaćke da rade za Nemce. Ako je Magda u bolnici, biće bezbedna, i obećavam da neću dozvoliti da joj se išta dogođi.“

Haja se sruši na stolicu i zarije lice u ruke. Ovo je mnogo gore od groznice.

Jicak je odsutno tapše po leđima, ali sada je usredsređen, rešen da ćuje sve što lekar ima da kaže. „Šta još?“, pita i gleda lekara u oći podstićući ga da bude otvoren.

„Kao što sam rekao, glasine i priće, ali ništa od toga nije dobro za Jevreje. Ako dolaze po vašu decu, to je početak kraja. A *raditi* za naciste? Nemamo pojma šta to znaći.“

„Šta možemo da učinimo?“, pita Jicak. „Već smo izgubili sve – pravo da radimo, da hranimo svoje porodice... Šta nam još mogu oduzeti?“

„Ako je ono što ćujem utemeljeno na ćinjenicama, oni žele vašu decu.“

Haja se uspravi. Lice joj je crveno, ali ne plače. „A Livi? Ko će zaštititi Livi?“

„Verujem da traže šesnaestogodišnjake i starije. Livi ima četrnaest godina, zar ne?“

„Ima petnaest godina.“

„Još je mala.“ Doktor Kisel se smeši. „Mislim da će Livi biti dobro.“

„Koliko će Magda ostati u bolnici?“, pita Haja. Okreće se svom ocu. „Neće hteti da ide, neće hteti da ostavi Livi. Zar se ne sećaš, oče, kad je otišla, Cibi je naterala Magdu da obeća da će se brinuti o mlađoj sestri.“

Jicak tapše Haju po rukama. „Ako želimo da je spasemo, mora da ode, htela ona to ili ne.“

„Mislim da nam je potrebno samo nekoliko dana, možda sedmica. Ako su glasine istinite, to će se uskoro dogoditi, a posle ću je dovesti kući. A Cibi? Gde je ona?“

„Znate je, otišla je sa Hahšarom.“ Haja ne zna šta da misli o Hahšari, programu gde se mladi ljudi, baš kao što je Cibi, podučavaju veštinama neophodnim za novi život u Palestini, daleko od Slovačke i rata koji besni u Evropi.

„Još uči kako se obrađuje zemlja?“, šali se doktor, ali ni Haja ni Jicak se ne smeše.

„Ako želi da emigrira, to će zateći kada stigne tamo – mnogo plodne zemlje koja čeka da bude zasejana“, kaže Jicak.

Ali Haja čuti, zadubljena u misli. Jedno dete u bolnici, drugo dovoljno mlado da pobegne iz kandži nacista. A treća, Cibi, njena najstarija, sada deo cionističkog omladinskog pokreta inspirisanog misijom da stvori jevrejsku otadžbinu, kad god to bilo.

Svima je već jasna istina da im je odmah potrebna obećana zemlja, što pre to bolje. Ali, pretpostavlja Haja, za sada su barem sve tri njene kćerke na sigurnom.

POGLAVLJE 2

**Pošumljeno područje izvan Vranova na Topljoj
Mart 1942.**

Cibi se sagne kad joj parče hleba proleti pored glave. Mršti se na mladića koji ga je bacio, ali svetlucanje u njenim očima priča drugačiju priču.

Cibi nije oklevala kada je stigao poziv – nestrpljivo je odgovorila na želju da stvori novi život u novoj zemlji. Na čistini usred šume, daleko od znatiželjnih očiju, izgrađene su dašcare za spavanje, kao i zajednička prostorija i kuhinja. Tu grupe od dvadeset tinejdžera uče da budu nezavisni, da žive i skupa rade u maloj zajednici, pripremajući se za novi život u obećanoj zemlji.

Odgovorna osoba za ovu priliku je ujak jednog mladića koji je takođe na obuci. Iako je iz judaizma prešao u hrišćanstvo i promenio veru, Josef i dalje saoseća sa teškim položajem Jevreja u Slovačkoj. Budući bogat čovek, pribavio je komad zemlje u šumi na obodu grada, siguran prostor gde mladići i devojke mogu da se okupe i obučavaju se. Josef ima samo jedno pravilo: svakog petka ujutru svi su se morali vratiti kući, pre Šabata, da bi opet došli tek u nedelju.

U kuhinji Josef uzdiše gledajući kako Josi korom hleba gađa Cibi. Za ovu grupu su već obavljene pripreme za put – oni

odlaze za dve nedelje. Njegov kamp za obuku je uspešan: osam grupa je već otputovalo u Palestinu – a oni se još tu vrzmaju.

„Ako nas u Palestini ne ubije vrućina, ubiće nas tvoje kuvanje, Cibi Meler!“ Cibi napadač viče na nju. „Možda bi trebalo da se držiš *uzgajanja* hrane.“

Cibi priđe mladiću i stegne ga rukom oko vrata. „Samo nastavi da me gađaš i nećeš doživeti da stigneš u Palestinu“, kaže mu ona, samo malo ga stisnuvši.

„Dobro!“, ogłosi se Josef. „Završite i izlazite napolje. Vežba počinje za pet minuta.“ Zastaje. „Cibi, treba li da u kuhinji provodiš više vremena i poradiš na mešenju hleba?“

Puštajući Josijev vrat, Cibi stane mirno. „Ne, gospodine, ne vidim da napredujem ma koliko vremena da provodim u kuhinji.“

Dok govori, dvadeset stolica zagrebe po drvenom patosu u improvizovanoj trpezariji kad jevrejski momci i devojke požure da završe obrok, željni da budu napolju i ponovo počnu sa obukom.

Formirajući neuredne redove, stanu mirno dok im učitelj Josef prilazi ozaren. Ponosan je na svoje hrabre regrute, toliko voljne da krenu na opasno putovanje, ostave za sobom svoje porodice, svoju zemlju, dok rat i nacistička okupacija besne oko njih. Stariji, mudriji, predvideo je budućnost Jevrejima u Slovačkoj i pribegao Hahšari, verujući da im je to jedina šansa ako prežive ono što im se sprema.

„Dobro jutro“, kaže Josef.

„Dobro jutro, gospodine“, uzvraća hor mladih na obuci.

„[Taj dan] učini Gospod zavjet s Avramom govoreći’...?“, podstiče ih da dovrše stih iz Prve knjige Biblije.

„Sjemenu tvojemu dadoh zemlju ovu od vode Misirske do velike vode, vode Efrata“, uzvraća grupa.*

---

* Stari zavet, Prva knjiga Mojsijeva koja se zove Postanje, 15:18, u prevodu Đure Daničića. (Prim. prev.)

„I reče Gospod Avramu’...?“

„Idi sa zemlje svoje i od roda svojega i iz doma oca svojega u zemlju koju ću ti ja pokazati“, dovršavaju stih.*

Svečanost trenutka narušilo je brundanje kamiona koji se upinje da pređe preko čistine. Nakon što se zaustavi pored njih, iz njega izlazi mesni farmer.

„Josi, Hana, Cibi“, proziva Josef, „danas ste prvi na časovima vožnje. I, Cibi, nije me briga kakva si kuvarica, ali moraš da naučiš da voziš kamion. Pristupi tome s istim žarom kao što si ranije zgrabila Josijev vrat, i ubrzo ćeš ti obučavati ostale. Svi se u nečemu morate usavršiti kako biste ovde mogli da pomognete u obuci. Jasno?“

„Da, gospodine!“

„A sad, vi ostali, krenite u daščaru. Unutra ima mnogo poljoprivrednih mašina koje ćete naučiti da koristite i održavate.“

Cibi, Hana i Josi okupe se kod vozačkih vrata kamiona.

„Dobro, Cibi, ti idi prva. Potrudi se da ga ne pokvariš pre nego što Hana i ja možemo da probamo“, šali se Josi.

Cibi krene prema Josiju i još jednom mu njena ruka steže vrat.

„Voziću se po palestinskim ulicama pre nego što budeš u stanju da nađeš prvu brzinu“, zareži mu Cibi na uho.

„U redu, prekinite vas dvoje. Cibi, uskači – ući ću s druge strane“, kaže farmer.

Dok se Cibi penje u kamion, Josi je gura s leđa. Napola unutra, napola izvan kabine, Cibi razmišlja šta bi trebalo da uradi. Odlučila je da će na isti način pomoći Josiju kad na njega dođe red.

Josi i Hana urlaju od smeha dok Cibi, za volanom kamiona, ubacuje u brzinu kao da melje motor, a kamion poskakuje niz drum. Kroz vozački prozor pruža se ruka s podignutim srednjim prstom.

---

* Stari zavet, Prva knjiga Mojsijeva koja se zove Postanje, 12:1, u prevodu Đure Daničića. (Prim. prev.)

POGLAVLJE 3

Vranov na Topljoj Mart 1942.

Livi, prestani da gledaš kroz prozor“, preklinje Haja. „Magda će biti kod kuće kad bude dovoljno dobro da može izaći iz bolnice.“ Ne zna je li postupila ispravno kad je poslala Magdu. Kao i uvek, poželi da je Menahem živ. Zna da to nije racionalno, ali misli da se rat, Nemci, kapitulacija njene zemlje pred nacistima – ništa od toga ne bi dogodilo da je on živ.

„Ali, mama, rekla si da nije toliko bolesna, pa zašto je i dalje u bolnici? Danima je već tamo.“ Livi cvili i Haja želi da je kćerka pita nešto drugo. Čula je i odgovorila na to i previše puta.

„Znaš odgovor na to, Livi. Doktor Kisel je smatrao da će joj nekoliko dana mirovanja, daleko od tvoje gnjavaže, pomoći da se brže oporavi.“ Haja sebi dozvoljava da se načas osmehne.

„Nisam je gnjavila!“ , prasne Livi. Nadurena, odmiče se od prozora, pušta da zavesa zakloni svet koji sve više zbunjuje i preti. Majka često ne želi da je pušta iz kuće, čak ni da ode u kupovinu, ne dozvoljava joj da se viđa sa drugaricama, uveravajući Livi da su oči Hlinkove garde svuda, da jedva čekaju da pohapse mlade jevrejske devojke poput nje.

„Ovde se osećam kao utamničena! Kad se Cibi vraća kući?“ Livi zavidi Cibi na slobodi, planovima da ode u obećanu zemlju.

„Biće kod kuće za dva dana. Samo se odmakni od prozora.“

Na glasno kucanje na ulaznim vratima Jicak istrčava iz kuhinje gde je klesao Davidovu zvezdu iz komada drveta. Dok odlazi prema vratima, Haja podiže ruku. „Ne, oče, ja ću otvoriti.“

Kad otvori vrata, napolju stoje dva mladića iz Hlinkove garde. Haja drhti. Državna policija i, što je još važnije, sledbenici Adolfa Hitlera stoje pred njom u svojim pretećim crnim uniformama. Oni neće zaštititi ni nju ni bilo kog Jevrejina u Slovačkoj.

„O, zdravo, Visiče, kako si? A tvoja majka, kako je Irena?“ Haja ne želi da im pokaže koliko se plaši. Ona zna zašto su ovde.

„Dobro je, hvala...“

Drugi gardista zakorači napred. On je viši, očigledno ljutit i daleko opasniji od mladića. „Nismo ovde da razmenjujemo ljubavnosti. Vi ste gospođa Meler?“

„Znate da jesam.“ Haji srce kuca u grlu. „E sad, šta mogu da učinim za vas, dečaci?“

„Nemojte nas nazivati dečacima.“ Stariji gardista bezmalo ispljune reči. „Mi smo patriotski Hlinkovi gardisti na službenoj dužnosti.“

Haja zna da je to besmislica. Nema ništa patriotsko u njima. Obučio ih je SS i ti ljudi su se okrenuli protiv svog naroda. „Izvinite, nisam htela da vas uvredim. Šta mogu da učinim za vas?“ Haja ostaje mirna i nada se da ne vide kako joj drhte ruke.

„Imate kćerke?“

„Znate da imam.“

„Jesu li ovde?“

„Mislite, trenutno?“

„Gospođa Meler, molim vas, *smesta* nam recite da li žive sa vama.“

„Livi, moja najmlađa, trenutno živi ovde.“

„Gde su ostale?“ Drugi gardista napravi još jedan korak.

„Magda je u bolnici. Jako je bolesna i ne znam kada će se vratiti kući, a Cibi... pa, Visiče, znaš šta Cibi radi i zašto nije ovde.“

„Molim vas, gospođo Meler, molim vas, prestanite da izgovarate moje ime, ne poznajete me“, preklinje Visik, posramljen zbog reči koje je izgovorila pred njegovim kolegom.

„Livi, dakle, treba da se javi u sinagogu u petak u pet sati.“ Drugi gardista proviruje pored Haje u kuću dok govori. „Može poneti jednu torbu. Odatle će biti odvedena da radi za Nemce. Mora doći sama, niko ne sme da je prati. Razumete li naređenje koje sam vam dao?“

„Upravo sam vam rekla!“ Haja se odjednom uplaši, a oči joj gore. „Ne možete odvesti Livi – njoj je tek petnaest godina.“ Haja pruža ruku ka Visiku, moleći ga. „Ona je puko dete.“

Obojica odstupaju, ne znajući šta je Haja sposobna da učini. Drugi gardista stavlja ruku na pištolj u futroli.

Jicak istupi i odvlači Haju.

„Imate naređenje – ime vaše kćerke biće na spisku devojaka koje treba transportovati.“

Visik se nagne i prosikće: „Biće gore ako se ne pojavi.“ Isprsi se, mora da povrati autoritet pa podigne bradu, pobedonosno se smejući dok odlazi niz stazu.

Haja gleda Liviju, u dedinom naručju. Jicakovo bolno lice ne može sakriti bes i grižu savesti zbog nemoći da zaštititi najmlađu unuku.

„U redu je, deda. Mama, mogu da idem da radim za Nemce. Sigurna sam da to neće dugo trajati. To je samo posao – koliko teško to može biti?“

U sobi se najednom smrači. Sunčeva svetlost koja je ranije prodirala kroz prozor sada je zaklonjena tamnim oblacima i vidi se samo kako proviruje kroz navučene zavese, prasak groma zatrese kuću i trenutak docnije jaka kiša počinje da dobuje po krovu.

Haja gleda Liviju, svoju malu ratnicu, a njene plave oči i nemirni uvojci podrivaju njenu odlučnost. Livi gleda majku u oči, ali Haja se okreće, držeći prednji deo haljine u rukama,

znak, njen znak da se ruši iznutra, fizički bol u grudima – priznanje njene nemoći.

Nema reči. Dok Haja odlazi u svoju sobu, pruža ruku i dodirne Livijinu mišicu, oborenih očiju. Livi i Jicak čuju kako se vrata spavaće sobe zatvaraju.

„Da idem...?“

„Ne, Livi, pusti je. Izaći će kad bude spremna.“

POGLAVLJE 4

Vranov na Topljoj

Mart 1942.

„Šta to radiš, Livi? Molim te, skloni te sveće s prozora.“
„Brišući brašnjave ruke o pregaču, Haja prilazi Livi. Zašto uporno stoji pored prozora? Prošla su dva dana od kada joj je Hlinkova garda rekla da se mora odreći svoje najmlađe kćerke. Još samo večeras će biti zajedno pod istim krovom. Zatvorivši oči, Haja se prekoreva. Zašto je morala da je grdi? Zašto je provela poslednjih nekoliko dana u virtuelnoj tišini, zaokupljena sobom i svojim mislima, kada je trebalo da provede ove dragocene sate razgovarajući sa Livi, voleći Livi.“

„Ne, mama, moram ih ostaviti u prozoru. Osvetljavam put kojim će Cibi doći kući.“

„Ali znaš da nam nije dozvoljeno...“

„Briga me! Šta mogu da učine, da me odvedu? To će uraditi već sutra! Ako će mi ovo u dogledno vreme biti poslednja noć u mom domu, hoću da sveće budu u prozoru.“

Tokom ovog razgovora Cibi je prišla kući, ali je majka i sestra nisu videle. Sada bučno ulazi i viče: „Mačkice, gde si?“

Livi cikne od oduševljenja i poleti Cibi u zagrljaj. Haja se neuspešno bori da obuzda suze.

„Da li sam čuo nežni korak moje najstarije unuke koja ulazi u kuću?“, kaže Jicak sa svojom karakterističnom toplinom i humorom.

Haja i Jicak pridružuju se Cibi i Livi i čvrsto se zagrlje.

„Mama, osetila sam miris tvoje kuhinje na početku ulice. Predugo jedem svoju hranu – umirem od gladi.“

„A ipak si još tu, još si živa“, šali se Jicak.

Haja pušta Liviju da ispriča sestri o Magdinom zatočenju u bolnici, uveravajući je da ih je doktor Kisel obavestio da će biti dobro. Kad je Livi završila, Haja Jicaku daje znak glavom.

„Livi“, kaže on, „dođi da mi pomogneš da donesem drva iz dvorišta za ogrev. Biće hladna noć, treba da zagrejemo kuhinju.“

„Moram li? Cibi se tek vratila kući i želim da čujem sve o njenim avanturama“, kuka Livi.

„Biće dovoljno vremena za to. Hajde, pomози starcu.“

Kad su Jicak i Livi zatvorili kuhinjska vrata za sobom, Cibi se okreće majci. „Dobro, šta se dešava?“

„Dođi“, kaže Haja, uvodi je u spavaću sobu i zatvara vrata za njima.

„Plašiš me, mama. Reci, molim te.“

Haja duboko udahne. „Tvoja sestra će raditi za Nemce, Hlinkovi gardisti su došli po nju.“ Haja ne može da pogleda Cibi, ali se prisili. „Naređeno joj je da se sutra pojavi u sinagogi. Ne znam kuda će je odvesti, ali nadamo se da neće trajati dugo i da... da...“ Haja se skljojka na krevet, ali Cibi ostaje da stoji zureći u prostor gde je dotad stajala njena majka.

„Ali ne mogu je odvesti. Ona je puko dete – šta ona može da radi za Nemce?“, kaže Cibi više za sebe nego majci. „Zar nam ujak Ivan ne može pomoći?“

Haja je zarila lice u ruke i jeca. „Niko nam ne može pomoći, Cibi. Ja... nisam mogla da ih zaustavim. Nisam mogla...“

Cibi sedne pored majke i sklanja joj ruke s lica. „Majko, obećala sam da ću se brinuti o svojim sestrama. Zar se ne sećaš?“

*

Za svećama obasjanim stolom članovi porodice Meler večeraju, a svako od njih se pita kada će to ponovo učiniti. Mole se za Magdu, za svog počivšeg oca i Jicakovu pokojnu suprugu, njihovu baku. Pokušavaju da uživaju jedno u drugom kao i uvek, ali briga zbog onoga što ih čeka nadvija se nad njihovu trpezuu.

Tanjiri su sada prazni, Haja poseže za Livijinom rukom. Cibi pruža jednu ruku Jicaku, koji sedi pored nje, a drugu majci. Livi uzima dedu za ruku, sve vreme gledajući preko stola u Cibi. Porodični krug se čvrsto drži. Cibi gleda Liviju u oči. Haja ne podiže pogled dok joj suze bez stida padaju niz lice. Tek kad Haja više ne može da zadrži jecaje, devojke pogledaju majku. Jicak se oslobađa iz kruga da je zagrli.

„Raspremiću sto“, kaže Livi tiho, ustajući.

Kad podigne tanjir, Cibi joj ga uzima. „Ostavi, mačkice, ja ću. Zašto ne odeš da se spremiš za spavanje?“

Kako se ni Haja ni Jicak ne usprotive, Livi ćutke izlazi iz kuhinje.

Cibi vraća tanjir na sto. „Idem s njom“, šapne. „Ona je detence i ne može ići sama.“

„Šta kažeš?“ Jicakovo se lice nabora od zbunjenosti.

„Sutra idem sa Livi. Ja ću se brinuti o njoj, a onda ću vam je vratiti. Ništa joj neće nauditi dok god u meni ima života.“

„Imaju samo *njeno* ime, možda te neće pustiti.“ Haja jeca.

„Neće moći da me spreče, mama, znaš to. Šta Cibi želi, Cibi ostvari. Čuvaj Magdu dok se ne vratimo.“ Cibi podigne bradu. Odluka je doneta. Svetlost sveća otkriva crvenilo u njenoj kosi, sjaj u njenim krupnim zelenim očima.

„Ne možemo to tražiti od tebe“, kaže Jicak tiho, pogledavši prema vratima spavaće sobe.

„Ne morate, rekla sam da idem. Sada ćemo morati da spakujemo dve torbe.“

Haja ustaje sa stolice da zagrlji svoje prvenče šapućući joj u gustu kosu: „Hvala ti, hvala ti.“

„Da li sam nešto propustila?“ Livi stoji u dovratku spavaće sobe, ne želi da kroči u sobu, napetost u vazduhu je opipljiva. Jicak joj priđe i nežno je vodi nazad do stola i njene stolice.

„Mačkice, znaš šta je novo, sutra idem s tobom!“ Cibi namigne sestri. „Nisi valjda mislila da ću dozvoliti da se samo ti provodiš?“

„Kako to misliš? Nemaju tvoje ime, samo moje.“ Livi izgleda zbunjeno kao i Jicak pre samo nekoliko trenutaka. Livi gubi hrabrost: bori se da izgovori reči, šmrca dok nastoji da zauzda suze.

„Pusti da ja brinem o tome, važi? Sve što treba da znaš jeste da smo od sada zajedno u tome. Ko će te drugi grditi kad budeš nevaljala?“

Livi gleda majku i dedu. „Jeste li joj vi rekli da pođe sa mnom?“

„Ne, ne, mačkice, niko mi nije tražio da to uradim – ja to želim. Insistiram na tome – sećas li se našeg obećanja ocu, da ćemo uvek ostati zajedno? Magda je bolesna i tu ništa ne možemo da uradimo, ali ti i ja, mi ćemo održati obećanje i vratiti se kući očas posla.“

„Mama?“

Haja uzme Livijino lice među dlanove. „Tvoja sestra ide s tobom, Livi. Razumeš? Ne moraš ovo da radiš sama.“

„Da je samo Menahem ovde, on bi znao šta da radi, kako da zaštiti svoje kćerke“, kaže Jicak glasom punim suza.

Haja, Cibi i Livi gledaju starca dok počinje da plače. Očigledno je da se oseća krivim, nemoćnim da zaštiti ove devojkice.

Tri žene ga zagrlje.

„Deda, ti si jedini otac koga pamtim – štitio si me celog života i znam da ćeš paziti na Cibi i mene, čak i kad nismo svi zajedno. Ne plači, molim te, potrebno nam je da budeš ovde da se brineš o mami i Magdi“, moli ga Livi.

„Ne postoji ništa što bi Menahem mogao da uradi, da je još s nama, što ti, oče, nisi učinio“, dodaje Haja. „Štitio si nas i čuvao otkako je on umro, moraš verovati u to.“

Cibi je začudo bez reči. Briše suze s Jicakovih obraza i tim gestom izgovara reči koje ne može da pronađe.

Livi prekida napetost, gledajući s jednog člana svoje porodice na drugog, pa ponovo u kuhinjski sto. „Da pospremim sto?“

Jicak odmah počinje da slaže posuđe. „Ja ću. Vi se, devojke, odmorite.“

Cibi uđe u spavaću sobu, ali se ne svlači.

„Jesi li dobro?“, pita Haja iz kreveta. Livi je sklupčana uz majku.

„Ima li tu mesta za mene? Volela bih da večeras spavam s tobom.“

Haja povlači ćebe u stranu dok se Cibi presvlači, a onda se tri žene zbiju da zajedno provedu poslednju noć. Cibi gleda u prazan Magdin krevet i može samo zamisliti koliko će Magda biti ljuta kad otkrije da su je ostavile. Razmišlja o obećanju koje su dale ocu, da će se držati zajedno, ali kakav izbor imaju?

Nakon što su joj kćerke zaspale, Haja sedne i obgrli se rukama ne bi li se zgrejala. Teške zavese večeras nisu navučene, mesečina baca krhotine svetlosti na lica njenih kćerki.

Male gomile odeće: haljine, džemperi, debele hulahopke i donje rublje, naslagane su na krevetima. Haja uzima jedan odevni predmet za drugim, pregleda ga, prisećajući se kada je napravljen ili kupljen, a zatim ga stavlja u jedan od dva mala kofera. Paze da ne uzmu baš najbolju odeću – Haja je insistirala da ta ostane u ormaru i sačeka ih kad se vrate. Ipak, vodila je računa o odeći koju njene kćerke vole. Cibi nosi samo suknje i bluze u jednoj boji – njeni modni izbori izvor su mnogih Magdinih

izliva besa, pošto je primorana da nasleđuje Cibinu odeću, a žudi za lepim, cvetnim haljinama i odgovarajućim maramama. I Livi više voli haljine, ali pre iz praktičnih razloga: oblačenje dva odevna predmeta traje duže od oblačenja jedne haljine – što je gubljenje vremena. Tri haljine su spakovane za Livi, sa nekoliko marama da njenim kćerkama neposlušna kosa ne bi padala u oči.

Jicak ulazi u sobu noseći male konzerve sardina i kolač koji je Haja spremila da kasnije tog dana proslave Šabat, a toj večeri na Šabat neće prisustvovati ni Cibi ni Livi. Sklanjajući odeću, stavlja hranu na krevet.

„Deda, bi li izveo Livi napolje? Sigurna sam da bi volela da se prošetala s tobom. Mama i ja možemo ovo da uradimo“, kaže Cibi.

„Zar ne mogu da pomognem?“, pita Livi.

„Mi ćemo, mačkice. Ti idi s dedom.“

Liviji teško pada majčina tuga i ne protivi se.

„Meni nemoj pakovati kolač – znaš da mi nije omiljeni. Ti i deda ga pojedite“, kaže Livi.

Cibi je skrhana što napušta Hahšaru a da im nije rekla kuda ide. Očekivaće da se u nedelju vrati u kamp. Misli na Josija, njegove nasmejane oči... koliko će dugo biti odsutna? Palestina će za sada morati da sačeka, ali jednog dana će otići sa sestrama, čak i s majkom i dedom.

„Mama, potrebno nam je samo nekoliko stvari – ne sve ovo! I treba nam trajnija odeća – džemper i za slučaj da je noću hladno, svakoj po kaput. Molim te, vrati te haljine.“

Haja se smeši uprkos svom jadu. „Ti si pametna, moja Cibi. Znam da ćeš naći načina da zaštititiš svoju sestru.“ Ona uzdahne, a zatim se seti nečega što je htela da kaže Cibi: „Molim te, radi kako ti kažu kad odeš – celog života si se bunila i protivila nam se, ali verujem da sada nije vreme da govoriš šta misliš.“

„Ne znam na šta misliš“, odgovara Cibi pokušavajući da suspreme kikut.

„Mislim da znaš tačno šta tražim od tebe. Razmisli pre nego što progovoriš, to je sve što kažem.“

„Hoćeš li biti zadovoljna ako kažem da ću se potruditi?“

„Hoću. A sad da završimo sa pakovanjem ovih kofera. Moramo da uguramo i malo hrane.“

„Sigurno će nas hraniti!“, uzvikne Cibi. „Trebaće nam i knjige. Izabraću dve-tri.“ Odlazi u dnevnu sobu da pregleda knjige na policama.

„Donesi mi malo čaja od lipe da spakujem. Moći ćete ga piti i hladnog ako nema tople vode“, dovikuje Haja. „Ako se ti ili Livi osećate loše, on čini čuda.“

Sada, sama u spavaćoj sobi, Haja ponovo uzima pojedinačne odevne predmete, zariva lice u svaki od njih, udiše dobro poznat miris svojih kćeri. Govori sebi da mora biti jaka: njene devojke su hrabre i učiniće sve što Nemci traže od njih, a onda će se vratiti kući. Magda će shvatiti zašto je morala da bude u bolnici. Rat će se završiti i život će opet teći uobičajenim tokom. Možda čak i do Hanuke.

POGLAVLJE 5

Bolnica u Humenju

Mart 1942.

„**H**oću da vidim doktora Kisela“, zahteva Magda, napola izašla iz kreveta, od medicinske sestre koja neguje stariju ženu dva kreveta dalje.

Dva reda od dvanaest metalnih kreveta na odeljenju potpuno su zauzeta. Od hrkanja, kašlja, plača i stenjanja nemoguće je spavati neko razumno vreme. Magda je shvatila šta znači postaviti jedan od onih platnenih zaklona na drvenim okvirima oko kreveta: pacijentu će se dogoditi nešto neprijatno. Na stočiću pored kreveta stoji fotografija Magdine porodice.

Mali radni sto nalazi se na početku prostorije, gde sada sedi glavna medicinska sestra, pazi na svoje odeljenje i izdaje uputstva. „Vrati se u krevet, Magda. Doktor Kisel će uskoro doći u vizitu, tada ćeš ga videti.“

„Ne želim da se vratim u krevet, želim da idem kući. Osećam se dobro.“

„Uradi kako sam rekla ili ću reći doktoru Kiselu da si bila nevaljala.“

Mrzovoljna kao i svi tinejdžeri otkako je sveta i veka, Magda podiže noge na krevet, sedne skrštenih nogu na ćebad, duboko uzdišući. Dosadno joj je i prilično nejasno zašto je i dalje tu

– groznica joj je popustila prethodnog dana – žudi da se vrati kući mami, dedi i Liviji. Majka je nije posetila nijednom, što joj samo uvećava opšti osećaj nelagode: nešto nije u redu, ali šta? Ponovo poželi da joj je mama dopustila da se pridruži Cibi u Hahšari, ali, kako je Magda uvek bila poslušno srednje dete, njena pomoć u kući bila je neprocenjiva.

I dalje je zadubljena u misli kada doktor Kisel uđe na odeljenje i priđe svom prvom pacijentu. „Doktore Kisele!“, uzvikne Magda.

Medicinska sestra žurno prilazi Magdi, govoreći joj da ćuti i čeka svoj red.

Doktor Kisel posmatra taj kratki razgovor, kaže nekoliko reči svom pacijentu, a zatim priđe Magdi. „Dobro jutro, Magda. Kako se osećaš danas?“

„Dobro, doktore. Ništa mi nije i želim sada da idem kući. Potrebna sam majci i dedi.“

Doktor Kisel skida stetoskop s vrata i sluša Magdina pluća. Žene u krevetima pored njenog naprežu se da vide šta radi, da čuju šta govori. Svima je dosadno u bolnici.

„Žao mi je, Magda, ali još uvek imaš malu infekciju u plućima. Nisi spremna da ideš kući.“

„Ali *osećam* se dobro“, uporna je Magda.

„Slušaj doktora“, prekori je medicinska sestra.

Doktor Kisel sedne na Magdin krevet i dâ joj znak da se primakne. „Magda, moraš da me saslušáš“, šapne. „Bilo bi bolje za tebe i tvoju porodicu da ovde ostanesh još nekoliko dana. Nisam želeo da ti to ovako kažem, ali vidim da nemam izbora.“

Magdine plave oči rašire se od straha. Doktoru Kiselu izgleda mnogo mlađe od svojih sedamnaest godina: u tankoj spavaćici i s upletenom kosom mogla bi imati trinaest-četnaest godina. Ona jednom klimne glavom da doktor nastavi; bila je u pravu, dešava se nešto veoma čudno.

„Ne želim da te plašim, ali istina je istina.“ Doktor uzdahne i gleda u stetoskop u svojim rukama pre nego što ponovo pogleda